

TOMASZ BESTA
MAGDALENA BŁAŻEK

RELIGIJNOŚĆ POSZUKUJĄCA I FUNDAMENTALIZM RELIGIJNY: DWA WYMIARY RELIGIJNOŚCI W BADANIACH EMPIRYCZNYCH

Przeprowadzono trzy badania empiryczne ($N = 64, 170, 166$) mające na celu zbadanie związków pomiędzy fundamentalizmem religijnym, religijnością poszukującą, umiejscowieniem kontroli, aprobatą społeczną, cechą lęku i klarownością koncepcji siebie. Podobnie jak w poprzednich badaniach, fundamentalizm religijny negatywnie wiązał się z religijnością poszukującą. Zewnętrzne umiejscowienie kontroli okazało się istotnym predyktorem fundamentalizmu religijnego, natomiast nie było nim w odniesieniu do religijności poszukującej. Było też mediatorem relacji pomiędzy cechą lęku a fundamentalizmem religijnym. W badaniu 3 klarowność koncepcji siebie wiązała się z religijnością poszukującą, nie była natomiast związana z fundamentalizmem religijnym. W artykule omówione są konsekwencje tych wyników dla badań empirycznych nad religijnością.

Słowa kluczowe: religijność, fundamentalizm religijny, lęk, umiejscowienie kontroli.

I. WPROWADZENIE

Badania empiryczne nad religią i religijnością mają długą historię i prowadzone są zarówno przez antropologów, socjologów, jak i psychologów (Allport, 1988; Durkheim, 1990; Malinowski, 1935). *Słownik języka polskiego* definiuje religię jako: „zespół wierzeń dotyczących istnienia Boga lub bogów, pochodzenia i celu życia człowieka, powstania świata oraz związane z nimi obrzędy,

DR TOMASZ BESTA – Instytut Psychologii Uniwersytetu Gdańskiego, ul. Bażyńskiego 4, 80-952 Gdańsk; e-mail: t.best@ug.edu.pl

DR MAGDALENA BŁAŻEK – Instytut Psychologii Uniwersytetu Gdańskiego, ul. Bażyńskiego 4, 80-952 Gdańsk.

zasady moralne i formy organizacyjne” (sjp.pwn.pl/slownik/2514825/religia). Pojęcie religii wiąże się również z nakazami i zakazami regulującymi relacje między człowiekiem a Bogiem czy bogami. Wielość definicji zjawiska religii, wynikająca z różnych podejść i tradycji badawczych, nie pozwala na ich dokładny opis w tym artykule (Grom, 2009; Hood i in., 1996; Opara, 1975). Religijność natomiast można zdefiniować jako podmiotowe, subiektywne, indywidualne ustosunkowanie się osoby do tegoż systemu prawd, nakazów i zakazów (Kuczkowski, 1993).

Empiryczne badania psychologiczne nad zjawiskiem religijności od wielu lat opierają się na zaproponowanej przez Allporta koncepcji religijności wewnętrznej i zewnętrznej (Allport, Ross, 1967). Religijność wewnętrzna miała określać wiarę religijną wyznawaną jako cel sam w sobie. Osoby o wysokim poziomie religijności wewnętrznej traktują swoją wiarę jak główną siłę motywującą i organizującą życie. Religijność zewnętrzna natomiast opisuje religijność, która służy zaspokajaniu innych potrzeb człowieka (np. potrzebę przynależności, władzy, kontroli) i opiera się na instrumentalnym podejściu do wiary. Badania nad koncepcją Allporta wykazały wiele ciekawych związków religijności z innymi zmiennymi psychologicznymi. Na przykład religijność wewnętrzna okazała się związana m.in. z mniejszym poziomem lęku przed śmiercią, większym spostrzeganym sensem życia i wewnętrznym umiejscowieniem kontroli, natomiast religijność zewnętrzna – z wyższym poziomem lęku przed śmiercią i odczuwaną bezsilnością (Donahue, 1985).

Podział na religijność wewnętrzną i zewnętrzną nie spełnił jednak oczekiwań, jeśli chodzi o rozwiązanie paradoksu wskazanego przez Allporta: w jaki sposób religijność może z jednej strony osłabiać uprzedzenia, głosząc miłość bliźniego, a z drugiej strony je wzmacniać, co sugerowały badania empiryczne. Według Allporta to właśnie religijność wewnętrzna jest odpowiedzialna za osłabianie międzygrupowej wrogości i uprzedzeń, natomiast religijność zewnętrzna jest związana z nasileniem wrogości do „obcych”. Wyniki badań w tym zakresie nie są jednak jednoznaczne. Religijność wewnętrzna – jak się okazało – nie wykazywała związku z uprzedzeniami etnicznymi, jednak stwierdzono jej pozytywny związek z dyskryminacją przeciwników politycznych i religijnych, gejów i lesbijek oraz kobiet (Kirkpatrick, 1993).

Wysunięto także wiele innych uwag krytycznych odnośnie do teoretycznych nieścisłości i empirycznych wniosków płynących z badań nad koncepcją religijności zewnętrznej i wewnętrznej. Główne z nich dotyczą problemu wzajemnej relacji pomiędzy orientacjami religijnymi (czy są to dwa końce jednego wymiaru religijności, jak chciał Allport, czy dwa niezależne czynniki, jak podkreślają

współczesne prace?), wartościowania obu orientacji („dobra” orientacja wewnętrzna i „zła” zewnętrzna), niespójności wyników badań empirycznych, problemów z rzetelnością używanych skal i z samą operacjonalizacją religijności wewnętrznej i zewnętrznej (Donahue, 1985; Kirkpatrick, Hood, 1990; Kirkpatrick, 1993). Kirkpatrick i Hood (1990) postulowali nawet zaprzestanie stosowania skal religijności wewnętrznej i zewnętrznej ze względu na dużą liczbę związanych z nimi problemów.

W związku z powyższymi wątpliwościami badacze coraz częściej kładą nacisk na uzupełnienie i rozwinięcie koncepcji Allporta. Niektórzy, jak na przykład Huber (Huber, 2003; zob. omówienie koncepcji Hubera w: Rydz, Jakimiak, 2007; Zarzycka, 2007) odwołują się do klasycznego podejścia Allporta, autorsko je rozwijając. Inni badacze, opierając się na przeglądzie teorii i badań na temat związku religijności ze zmiennymi społecznymi i psychologicznymi, sugerują, aby fundamentalizm religijny i religijność poszukująca były traktowane jako dodatkowe wymiary religijności. Przydatność tak poszerzonego spectrum orientacji religijnych w pełniejszym zrozumieniu zjawiska religijności została już wykazana w wielu badaniach empirycznych (Hunsberger i in., 1992; Kirkpatrick, 1993; Laythe i in., 2002).

1. *Religijność poszukująca*

Religijność poszukująca (orientacja religijna typu *Quest*) jest konstruktem zaproponowanym przez Batsona (1976), mającym uzupełnić podział na religijność wewnętrzną i zewnętrzną, dokonany przez Allporta. Według Batsona religijność poszukująca jest odpowiednikiem dojrzałej osobowości, otwartej na nowe doświadczenia, związanej z gotowością do religijnych wątpliwości i ciągłych poszukiwań coraz to pełniejszych odpowiedzi na pytania stawiane przez życie. Miała też charakteryzować się sceptycyzmem, samokrytycyzmem i złożonością myślenia o egzystencjalnych problemach (Batson, Raynor-Prince, 1983). Religijność poszukująca koreluje negatywnie z uprzedzeniami (Kirkpatrick, 1993; McFarland, 1989) i potrzebą akceptacji społecznej (Genia, 1996). Poziom religijności poszukującej jest także istotnym predyktorem zachowań prospołecznych. Batson wraz ze współpracownikami (2001) wykazał, że gotowość do udzielania pomocy przez osoby prezentujące dojrzałą i otwartą religijność nie jest uzależniona od osoby biorcy. Osoby takie pomagają w równym stopniu fundamentalistom religijnym, którzy prezentują całkowicie odmienne od nich podejście do spraw społecznych i religijnych i łamią głoszone przez nie zasady otwartości i tolerancji, jak i osobom prezentującym podobne do nich samych

przekonania. Pomoc ta jest niesiona jednak tylko tak długo, jak długo jej owoce nie przyczyniają się do szerzenia fundamentalistycznych przekonań (Batson, Denton, Vollmecke, 2008). Jak sugeruje Batson, religijność poszukująca jest więc przejawem postawy akcentującej „pomoc grzesznikowi” i wyrozumiałość w stosunku do osób, z którymi osoba wierząca się nie zgadza (w tym ujęciu fundamentalizm religijny wypływałby z akcentowania „potępienia grzechu” i prób, nawet agresywnych, wyprowadzenia z błędu osób, które prezentują według wierzących błędne poglądy).

2. Fundamentalizm religijny

Ze względu na rosnące znaczenie dogmatycznego podejścia do religijności oraz rozwój ksenofobicznych kościołów i grup religijnych (Iannaccone, 1994) coraz większe zainteresowanie zyskują badania nad religijnym fundamentalizmem. Socjologowie i politologowie zajmujący się tym zjawiskiem (Beeman, 2001; Juergensmeyer, 1996; 2003; Lawrence, 1989; Marty, Appleby, 1991, 1992, 1995; Riesebrodt, 2000) zwracają uwagę na fakt, że fundamentalizm jest zjawiskiem współczesnym, opartym na sprzeciwie wobec państwa świeckiego i zmniejszającej się roli religii wśród społeczeństwa. Fundamentalisci uważają siebie za wybraną elitę, która przekazuje Prawdę innym, gdyż większość ludzi – zarówno ateści, jak i wierzący niefundamentalisci – porzuciła prawdziwą wiarę. Odwołują się do nieomylności swoich źródeł wierzeń i nie dostrzegają sprzeczności w nich zawartych; selektywnie wybierają, na które elementy tradycji kłaść nacisk i które z elementów współczesności akceptować (a nawet wykorzystywać – m.in. media i nowoczesne technologie). Przejawiają myślenie dualistyczne, w kategoriach czarny-biały, demonizują swoich wrogów i próbują odizolować się od reszty nieczystego społeczeństwa (czy to fizycznie, społecznie, czy symbolicznie). Czasami tworzą milicyjne struktury, podporządkowane charyzmatycznym przywódcom.

Psychologowie opisują religijny fundamentalizm jako dogmatyczne, nie uznające kompromisów i wątpliwości podejście do religijności, oparte nie na rozwoju własnej duchowości, ale na podporządkowaniu się narzuconym nakazom i zakazom. W ujęciu Altemeyera i Hunsbergera (1992, 2004) fundamentalizm religijny to wiara w istnienie jednego, jedyne go zbioru nauk religijnych, który zawiera podstawową, naturalną, nieomylną prawdę o ludzkości i Bogu. Fundamentalisci wierzą też, że prawdzie tej sprzeciwiają się siły zła, które muszą być zawzięcie zwalczane, i uznają, że w dzisiejszych czasach prawdzie tej należy służyć zgodnie z niezmiennymi praktykami z przeszłości. Fundamentalisci uwa-

żają również, iż jednostki, które wierzą i przestrzegają tych nieomylnych nauk, są w specjalnym związku z Bogiem.

Do pomiaru tak rozumianego fundamentalizmu skonstruowano narzędzie składające się z 20 twierdzeń, z odpowiedziami zaznaczanymi na dziewięciostopniowej skali Likerta. Skala Fundamentalizmu Religijnego okazała się spójnym teoretycznie i rzetelnym narzędziem pomiarowym. Średnia korelacja pomiędzy pozycjami wahała się od $r = 0,41$ do $r = 0,48$, a wartość współczynnika α Cronbacha zawierała się w przedziale od 0,93 do 0,95 (Altemeyer, Hunsberger, 1992). Skala ta okazała się również rzetelna w warunkach polskich, zarówno w swojej pełnej wersji (Besta, Błażek, 2007), jak i w skróconej, 12-itemowej (Jakubowska, Oniszczenko, 2010).

Większość empirycznych badań nad fundamentalizmem religijnym koncentruje się na jego związku z uprzedzeniami, dogmatyzmem i brakiem otwartości na nowe poglądy i doświadczenia (Hood i in., 1996; Pargament, 2002). Wykazano silny związek między fundamentalizmem religijnym i dyskryminowaniem mniejszości rasowych, seksualnych oraz kobiet (Hunsberger, 1996; Hunsberger, Owusu, Duck, 1999; Kirkpatrick, 1993; Laythe i in., 2002; McFarland, 1989; Schwartz, Lindley, 2005). Wielokrotnie potwierdzono także silny pozytywny związek między fundamentalizmem religijnym a autorytaryzmem (Altemeyer, 1996; Altemeyer, Hunsberger, 1992), również na próbach polskich (Brzozowski, 2008).

Badając zjawisko fundamentalizmu religijnego, należy pamiętać o odróżnieniu go od religijnej ortodoksji. Kirkpatrick, Hood i Hartz (1991), opierając się na pracy Rokeacha (1960) o otwartym i zamkniętym systemie wierzeń, odróżniają treść wierzeń (gdzie stopień akceptacji dogmatów wiary jest wyznacznikiem ortodoksji religijnej) od ich otwartości (gdzie dogmatyczny, zcentralizowany i zamknięty system wskazuje na silny fundamentalizm). Inni badacze, odróżniając ortodoksję od fundamentalizmu, powołują się przy tym na fakt, że nie wszyscy tradycjoniści są fundamentalistami (np. Amisze w USA), a silna wiara religijna niekoniecznie wiąże się z charakterystycznym dla fundamentalistów odrzuceniem państwa świeckiego (Stump, 2000).

II. BADANIA WŁASNE

1. *Cel badań*

W ciągu ostatnich lat w literaturze psychologicznej pojawiły się badania wspierające hipotezę o związku pewnych form religijności z kompensacyjnym zaspokajaniem potrzeby kontroli (Kay i in., 2008, 2010) oraz o związku podwyż-

szzonego zaangażowania religijnego z lękową niepewnością (McGregor, Nash, Prentice, 2010). McGregor ze współpracownikami postulują, że lękliwa niepewność powoduje większą chęć do podążania za swoimi ideałami czy wierzeniami. Kay (Kay i in., 2008) natomiast podkreśla, że ludzie szczególnie chętnie wierzą w silną, kontrolującą, zewnętrzną instancję (niezależnie, czy jest to Bóg, czy rząd), gdy ich poczucie kontroli osobistej jest na niskim poziomie. Opierając się na tych badaniach, chcieliśmy sprawdzić, czy podobne zależności można będzie wskazać, badając relatywnie stałe zmienne odpowiedzialne za różnice indywidualne, tj. czy zewnętrzne umiejscowienie kontroli będzie związane z religijnością oraz czy będzie ono mediatorem związku lęku (traktowanego jako cecha, a nie indukowanego eksperymentalnie) z religijnością. Z uwagi na podkreślany przez badaczy fakt, iż odzyskiwanie kontroli będzie szczególnie widoczne we wzroście wiary w kontrolującego Boga (a nie np. w Boga jako miłosiernego stwórcy świata) (Kay i in., 2010), postanowiliśmy przetestować hipotezę, że związek pomiędzy niskim poziomem poczucia wewnętrznej kontroli a silną wiarą religijną będzie istotny dla fundamentalizmu religijnego, ale nie dla religijności dojrzałej, poszukującej, gdyż ta religijność wiąże się nie tyle z podkreślaniem wszechobecnej kontroli, jaką sprawuje Bóg, ale zwracaniem uwagi na wolność człowieka do wątpliwości i duchowych poszukiwań.

Wcześniejsze badania nad orientacjami religijnymi, omówione powyżej, wspierają tę hipotezę i sugerują, iż zewnętrzne umiejscowienie kontroli i większy poziom lęku jako cechy powinny być predyktorami fundamentalizmu religijnego, a wewnętrzne umiejscowienie kontroli powinno wiązać się z religijnością poszukującą. Ponieważ odpowiedzi na pytania odnośnie do wiary i religijności mogą być częściowo udzielane tak, aby zaprezentować się w pozytywny, społecznie pożądanym sposobie, postanowiliśmy kontrolować również motywację do pozytywnej autoprezentacji. W badaniach oprócz skal lęku i kontroli uwzględniliśmy również pomiar potrzeby aprobaty społecznej.

2. Umiejscowienie kontroli a religijność

Teoria zewnętrznego i wewnętrznego umiejscowienia kontroli (*locus of control*) została opracowana przez Rottera (1954). Dotyczy ona subiektywnego ułokowania sprawstwa zdarzeń, przejawiającego się w określonych zachowaniach, reakcjach na sukcesy i porażki, postawach, oczekiwaniach i atrybucji przyczyn spotykających nas zdarzeń. Osoby przejawiające wysoki poziom wewnętrznego umiejscowienia kontroli są przekonane, że to one same kierują swoim życiem i są odpowiedzialne za to, co je spotyka. Osoby o wysokim poziomie zewnętr-

nego umiejscowienia kontroli skłonne są uważać, że ich życie kierowane jest głównie przez czynniki niezależne od ich wysiłku i świadomych postanowień (choć nie muszą to być wpływy zewnętrzne). Do grupy tych czynników można zaliczyć zarówno siłę wyższą, wyrażoną przez „los”, „przeznaczenie”, Boga czy „nieświadomość”, jak i potrzeby lub stany organizmu, takie jak „pożądanie” czy choroba.

Badania pokazują, że religijność może wiązać się z lepszą samoregulacją i samokontrolą. W swojej metaanalizie McCullough, Willoughby (2009) wykazali, że forma i siła wiary mogą być związane ze sposobem formułowania celów, monitorowania własnych postępów, silniejszą samoregulacją i częstszym odraczaniem gratyfikacji. Jednocześnie zarówno opracowania teoretyczne, jak i badania empiryczne pozwalają na wniosek, iż zarówno umiejscowienie kontroli, jak i udana samoregulacja uzależnione są od rodzaju orientacji religijnej prezentowanej przez ludzi. Religijność poszukująca, definiowana jako typ religijności oparty na wewnętrznych normach i związany z gotowością do osobistego poszukiwania coraz to lepszych rozwiązań egzystencjalnych problemów, powinna się wiązać z wewnętrznym umiejscowieniem kontroli. Z drugiej strony fundamentalizm religijny, związany z konformizmem, pokładaniem całkowitej ufności w Bogu i oddaniem mu kontroli nad własnym życiem oraz z niepoddawaniem w wątpliwość wytycznych i wskazówek przekazywanych przez przywódców i inne osoby będące autorytetami, powinien korelować z zewnętrznym umiejscowieniem kontroli.

3. Lęk a religijność

Badacze od dawna łączyli lęk z dogmatycznym, zamkniętym i autorytarnym światopoglądem. Rokeach (1960) postulował, że związek ten jest liniowy, tzn. im mniejszy lęk odczuwa jednostka, tym bardziej otwarta jest na nowe doświadczenia i poznanie otaczającej ją rzeczywistości. Większy lęk, według Rokeacha, powoduje natomiast reakcje obronne, zamknięcie i usztywnienie struktur umysłowych, co wiązać się może z odrzuceniem nowych informacji oraz brakiem reinterpretacji posiadanych już przekonań. Również badania kliniczne wykazały, że lęk jest jedną z głównych emocji odczuwanych przez członków ruchów fundamentalistycznych. Hartz i Everett (1989) podkreślają duże znaczenie lęku przed karą bożą i przed własną niedoskonałością oraz ciągłe obawy związane z niespełnianiem sztywnych i rygorystycznych standardów moralnych wśród byłych członków grup i kościołów fundamentalistycznych, zrzeszonych w organizacji „anonimowych fundamentalistów”.

4. *Potrzeba aprobaty społecznej a religijność*

Fundamentalizm religijny już we wcześniejszych badaniach wiązał się z potrzebą aprobaty społecznej (Genia, 1996). Osoby autorytarne cechują się konformizmem i skłonnością do konwencjonalizmu i podporządkowania się panującym w danej grupie normom (Altemeyer, Anthony, 1996). Fundamentalisci mogą też chcieć prezentować się jako osoby bardziej oddane religii i bardziej ortodoksyjne, podkreślając zarazem swoje prospołeczne zachowania (np. wspieranie słabszych, zachowania pomocowe, altruistyczne itp.). Dodatkowo, miary potrzeby aprobaty społecznej opierają się na pytaniach o często występujące zachowania, choć uważane w jakimś stopniu za niepożądane społecznie. Większość badanych osób przyznaje się do tych drobnych błędów, jednak badani o wysokiej potrzebie aprobaty społecznej starają się tuszować nawet takie ułomności. Osoby przejawiające wysoki stopień dogmatycznej i autorytarnej orientacji religijnej mogą mieć trudności z przyznawaniem się do swoich uchybień, ze względu na bardzo wysokie standardy i perfekcjonizm moralny (Grom, 2009).

Przeprowadziliśmy trzy badania, aby sprawdzić, czy umiejscowienie kontroli i lęk jako cecha związane są z fundamentalizmem religijnym i religijnością poszukującą i czy te zmienne psychologiczne są istotnymi predyktorami wymienionych orientacji religijnych oraz czy zewnętrznie umiejscowienie kontroli będzie mediowało związek pomiędzy lękiem a fundamentalizmem.

III. BADANIA 1 I 2

1. *Osoby badane*

Pierwsze badanie było pilotażowe i miało na celu sprawdzenie, czy założenie o pozytywnym związku zewnętrznego umiejscowienia kontroli z fundamentalizmem religijnym (ale nie religijnością poszukującą) zostanie potwierdzone. W badaniu uczestniczyli studenci psychologii oraz ich krewni (studenci zostali poproszeni o przekazanie ankiet swoim rodzicom lub dorosłym członkom swojej rodziny). Liczba badanych wyniosła 64 osoby (w tym 52 kobiety), średni wiek badanych wynosił 33 lata ($SD = 10,053$). W badaniu 2 uczestniczyli studenci oraz uczniowie ostatnich klas szkoły średniej, ogółem poprawnie wypełniło kwestionariusze 170 osób (118 kobiet), średni wiek – 19,5 roku ($SD = 2,298$). Aby zachować jednolitość wyznania, w analizach uwzględniono tylko osoby deklarujące się jako katolicy.

2. Procedura

W obydwu badaniach przekazano uczestnikom zestaw kwestionariuszy, w skład których wchodziły: Skala Delta (Drwał, 1995), mierząca poczucie kontroli (LOC; α Cronbacha w badaniu 1 była równa 0,78, w badaniu 2 = 0,65) i potrzebę aprobaty społecznej (α Cronbacha w badaniu 1 = 0,34, w badaniu 2 = 0,42); Skala Religii Poszukującej, w adaptacji P. Sochy (α Cronbacha w badaniu 1 = 0,56, w badaniu 2 = 0,73) (Socha, 1999); Skala Fundamentalizmu Religijnego (SFR; α Cronbacha w badaniu 1 = 0,85, w badaniu 2 = 0,86) (Besta, Błażek, 2007). W badaniu 2 dodatkowo użyto skali lęku jako cechy STAI (α Cronbacha = 0,86) (Sosnowski, 1983). Z uwagi na fakt, iż skala aprobaty społecznej okazała się mało rzetelna i jednocześnie jej rozkład odbiegał istotnie od rozkładu normalnego, w prezentowanych analizach regresji zmienną interwałową zamieniono na zmienną nominalną (kodowaną zero-jedynkowo: wysoka vs niska potrzeba aprobaty).

3. Wyniki

Przeprowadzone analizy korelacji r Pearsona wykazały istotne związki między fundamentalizmem religijnym a zewnętrznym umiejscowieniem kontroli (w obydwu badaniach). Związek ten pozostał istotny przy kontrolowanym wpływie potrzeby aprobaty społecznej. Słaby, negatywny związek pomiędzy religijnością poszukującą a zewnętrznym umiejscowieniem kontroli nie był istotny statystycznie (szczegółowe wyniki korelacji przedstawia tabela 1).

Tab. 1. Korelacje między religijnym fundamentalizmem, religijnością poszukującą a zewnętrznym umiejscowieniem kontroli i lękiem jako cechą (r Pearsona; w nawiasach korelacje cząstkowe przy kontrolowanej potrzebie aprobaty społecznej)

	LOC	STAI cecha	FR
Badanie 1			
FR	0,290* (0,298*)	–	–
Q	-0,041 (-0,037)	–	-0,176 (-0,157)
Badanie 2			
FR	0,207** (0,199*)	0,158* (0,177*)	–
Q	-0,098 (-0,095)	0,078 (0,079)	-0,348*** (-0,342***)
Badanie 3			
FR	0,274*** (0,273***)	0,044 (0,104)	–
Q	-0,177* (-0,177*)	-0,128 (-0,129)	-0,245*** (-0,259***)

FR – fundamentalizm religijny; Q – religijność poszukująca; LOC – zewnętrzne umiejscowienie kontroli; STAI cecha – lęk jako cecha; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Tab. 2. Analiza regresji metodą wprowadzania ze zmienną wyjaśnianą fundamentalizmem religijnym i predyktorami: lękiem jako stanem, zewnętrznym umiejscowieniem kontroli i potrzebą aprobaty społecznej

	Badanie 1		Badanie 2	
	β	t	β	t
Skorygowane R^2	0,182**		0,055*	
Płeć	0,339	2,853**	-0,300	-0,359
Wiek	0,033	0,282	-0,850	-1,039
LOC	0,341	2,840**	0,168	2,149*
Aprobata	0,210	1,781^^	0,132	1,706^
Lęk	–	–	0,121	1,525

LOC – zewnętrzne umiejscowienie kontroli; Aprobata – potrzeba aprobaty społecznej; Lęk – lęk jako cecha; ^ p = 0,09; ^^ p = 0,08; * p < 0,05; ** p < 0,01

W dwóch pierwszych badaniach zewnętrzne umiejscowienie kontroli okazało się pozytywnym predyktorem fundamentalizmu religijnego. W badaniu 1 również płeć jest istotnym predyktorem fundamentalizmu – mężczyźni uzyskali wyższe wyniki na skali SFR ($M = 4,18$ dla mężczyzn i 3,35 dla kobiet; $t(62) = 2,117$; $p < 0,05$). W badaniu 2, w którym udział brali studenci i uczniowie szkół średnich, istotnym pozytywnym predyktorem fundamentalizmu okazała się również potrzeba aprobaty społecznej. Uwzględnione w badaniach zmienne demograficzne i psychologiczne wyjaśniały od 6,3% do 18,3% wariacji zmiennej fundamentalizmu religijnego.

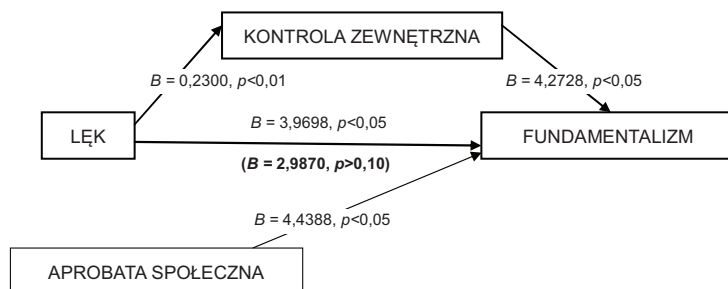
Tabela 3. Analiza regresji metodą wprowadzania ze zmienną wyjaśnianą religijnością poszukującą i predyktorami: wiekiem, płcią badanych, lękiem jako stanem, zewnętrznym umiejscowieniem kontroli i potrzebą aprobaty społecznej

	Badanie 1		Badanie 2	
	β	t	β	t
Skorygowane R^2	-0,004		-0,009	
Płeć	-0,130	-0,985	0,019	0,213
Wiek	0,077	0,588	0,031	0,368
LOC	-0,064	-0,481	-0,118	-1,453
Aprobata	-0,196	-1,498	-0,016	-0,197
Lęk	–	–	0,108	1,307

LOC – zewnętrzne umiejscowienie kontroli; Aprobata – potrzeba aprobaty społecznej; Lęk – lęk jako cecha

Jak wynika z tabeli 3, nie wykazano istotnych predyktorów religijności poszukującej. W dwóch pierwszych badaniach żaden z wprowadzonych predyktorów nie przewidywał wyników na skali religijności typu *Quest*. Potwierdziła się więc nasza hipoteza o związku zewnętrznego umiejscowienia kontroli z wyższymi wynikami na skali religijnego fundamentalizmu, czyli religijnego przejawu osobowości autorytarnej, gdzie osobista wolność i podmiotowe sprawowanie kontroli są delegowane na „zewnątrz” i przekazane autorytetom, a życie kierowane jest przez dogmatyczne podporządkowanie się nakazom i zakazom.

Przeprowadziliśmy analizę mediacji metodą *bootstrapping*, zaproponowaną przez Hayesę (2009). Jako predyktor wprowadziliśmy lęk jako cechę, jako mediator – zewnętrzne umiejscowienie kontroli i jako zmienną wyjaśnianą – fundamentalizm religijny. Aby kontrolować wpływ potrzeby aprobaty społecznej, zmienną tę wprowadziliśmy do analizy jako kowariant. Wyniki przeprowadzonej analizy ukazuje rysunek 1.

Rys. 1. Analiza mediacji z poziomem lęku jako predyktorem, zewnętrznym umiejscowieniem kontroli jako mediatorem i fundamentalizmem religijnym jako zmienną wyjaśnianą, przy kontrolowanym wpływie potrzeby aprobaty społecznej

Zgodnie z zasadami analizowania wyników mediacji, zewnętrzne umiejscowienie kontroli okazało się istotnym mediatorem związku lęku z fundamentalizmem religijnym. Przedziały ufności dla umiejscowienia kontroli nie przecinają zera, co uznaje się za wskaźnik istotności mediacji (Preacher, Hayes, 2008). Odnośnie do fundamentalizmu religijnego potwierdzone więc zostały nasze przewidywania: lęk jako cecha jest związany z fundamentalizmem w taki sposób, że osoby przejawiające wyższe wyniki na skali lęku deklarują wyższe przywiązanie do dogmatycznej religijności, jednak związek ten mediowany jest całkowicie

przez zewnętrzne umiejscowienie kontroli. Osoby wykazujące wyższy poziom lęku zwracają się „na zewnątrz” w celu poszukiwania wskazówek i wytycznych, co skutkuje u osób religijnych wyższymi wynikami na skali fundamentalizmu.

Ponieważ przeprowadzone analizy regresji i analizy mediacji nie wykazały istotnych predyktorów religijności poszukującej, przeprowadziliśmy badanie trzecie, w którym skoncentrowaliśmy się na poszukiwaniu dodatkowej zmiennej mogącej wyjaśniać wyniki na skali *Quest*. Oprócz tego chcieliśmy sprawdzić, czy związek fundamentalizmu i umiejscowienia kontroli zostanie potwierdzony również w populacji osób dorosłych (a nie studentów i uczniów).

IV. BADANIE 3

Ze względu na to, iż w dwóch pierwszych analizach regresji zmienne psychologiczne nie okazały się istotnymi predyktorami religijności poszukującej i aby pełniej zrozumieć psychologiczne mechanizmy związane z tą orientacją religijną, postanowiliśmy wprowadzić w badaniu 3 dodatkową zmienną: klarowność pojęcia Ja (Campbell, 1990). Batson (1976) określał religijność poszukującą jako otwartą, pytającą i poszukującą postawę odnośnie do swojej wiary, przy której docenia się wątpliwości i niepewność. Z tej definicji płynnie wniosek, że osoby osiągające wysokie wyniki na skali religijności poszukującej powinny cechować się otwartością umysłową (Rokeach, 1960), niedogmatyczną oceną rzeczywistości i gotowością do przededefiniowania swojej roli i miejsca w świecie. Zakładaliśmy, że w takim wypadku niższa klarowność Ja powinna być istotnym predyktorem religijności poszukującej. Klarowność Ja jest terminem zaproponowanym przez Campbell (1990; Campbell i in., 1996) na opisanie tego, w jakim stopniu przekonania jednostki na jej własny temat są pewne, spójne, stabilne i niezmiennie w czasie. Wysoki poziom klarowności Ja wiąże się zarówno z pozytywnymi cechami, np. wyższa samoocena (Campbell, Chew, Scratchley, 1991), jak i z cechami o negatywnych konotacjach, np. obronne reagowanie na negatywne informacje i gorsze radzenie sobie w sytuacjach zagrożenia (Błażek, 2008).

1. *Osoby badane*

W badaniu 3 przebadano osoby dorosłe, rodziców i krewnych studentów psychologii (studenci zostali poproszeni o przekazanie ankiet swoim rodzicom lub dorosłym członkom swojej rodziny). W analizach uwzględniono tylko osoby

deklarujące się jako katolicy. Liczba osób badanych wyniosła 166 (w tym 133 kobiety), średni wiek badanych to 38 lat ($SD = 12,878$).

2. Procedura

W badaniu 3 uczestnicy zostali poproszeni o wypełnienie zestawu kwestionariuszy, w skład którego wchodziły: Skala Delta (Drwał, 1995), mierząca poczucie kontroli i potrzebę aprobaty społecznej (odpowiedzi 0 lub 1; α Cronbacha = 0,55 w przypadku potrzeby aprobaty i 0,78 w przypadku umiejscowienia kontroli); skala lęku jako cechy STAI (skala odpowiedzi od 1 do 4; α Cronbacha = 0,88) (Sosnowski, 1983); Skala Religijności Poszukującej, w adaptacji Sochy (skala od 1 do 5; α Cronbacha = 0,70) (Socha, 1999); Skala Fundamentalizmu Religijnego (skala od do 9; α Cronbacha = 0,86) (Besta, Błażek, 2007); Skala Klarowności Ja (skala od 1 do 5 α Cronbacha = 0,86) (Bianek, 2004) i inne kwestionariusze nie związane z tematem tego artykułu. Podobnie jak w dwóch pierwszych badaniach, przy analizach regresji wprowadzono wyniki na skali potrzeby aprobaty społecznej jako zmienną nominalną (kodowaną zero-jedynkowo: wysoka vs niska potrzeba aprobaty).

3. Wyniki

W celu sprawdzenia, czy zmienne psychologiczne są istotnymi predyktorami fundamentalizmu religijnego i religijności poszukującej, przeprowadzono hierarchiczne analizy regresji. W pierwszym kroku analizy wprowadzono jako predyktory zewnętrzne umiejscowienie kontroli, potrzebę aprobaty społecznej oraz poziom lęku. W drugim kroku analizy dodano zmienną klarowność Ja. Szczegółowe wyniki analiz regresji przedstawia tabela 4.

Przeprowadzone analizy regresji metodą krokową wykazały, że istotnymi predyktorami fundamentalizmu religijnego są zewnętrzne umiejscowienie kontroli oraz poziom aprobaty społecznej. Potwierdziły się tym samym zarówno nasze hipotezy odnośnie do związku dogmatyzmu religijnego z zewnętrzsterownością, jak i wyniki dwóch poprzednich badań. Wprowadzona w kroku drugim analizy zmienna klarowność Ja nie wiąże się z fundamentalizmem.

Odnośnie do wyjaśniania religijności poszukującej, krok pierwszy przeprowadzonej analizy regresji potwierdził wyniki wcześniejszych badań, tzn. ani poziom lęku, ani zewnętrzne umiejscowienie kontroli nie były istotnymi predyktorami religijności poszukującej. W przeciwieństwie do poprzednich badań, płeć badanych była związana z wynikami na Skali Religijności Poszukującej

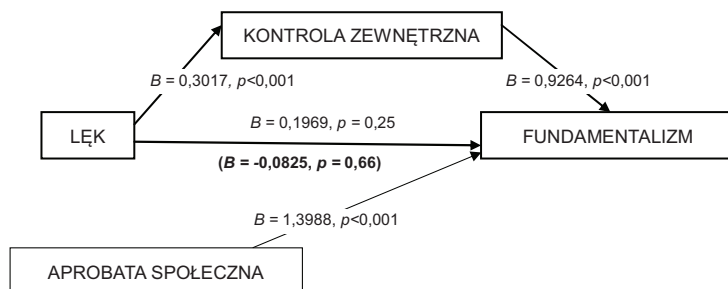
(mężczyźni uzyskali nieznacznie wyższe wyniki niż kobiety, odpowiednio: $M = 3,18$ i $M = 3,0$; jednak różnica ta nie była statystycznie istotna). Zgodnie z hipotezą istotnym predyktorem okazała się natomiast niska klarowność Ja. Oznacza to, że mniejszy poziom klarowności Ja wiązał się z wyższymi wynikami na skali religijności poszukującej.

Tab. 4. Krokowe analizy regresji ze zmiennymi wyjaśnianymi fundamentalizmem religijnym i religijnością poszukującą oraz predyktorami: lękiem jako stanem, zewnętrznym umiejscowieniem kontroli, potrzebą aprobaty społecznej i klarownością Ja

	Fundamentalizm		Religijność poszukująca	
	β	t	β	t
Krok 1				
Skorygowane R^2	0,130***		0,037*	
Płeć	-0,071	-0,936	0,160	2,007*
Wiek	0,073	0,908	-0,120	-1,417
LOC	0,237	2,729**	-0,132	-1,443
Aprobata	0,253	3,333***	0,070	0,881
Lęk	-0,048	-0,562	-0,017	-0,186
Krok 2				
Skorygowane R^2	0,136***		0,058*	
Płeć	-0,073	-0,959	0,158	2,002*
Wiek	0,105	1,269	-0,071	-0,821
LOC	0,232	2,683**	-0,139	-1,537
Aprobata	0,265	3,482***	0,088	1,109
Lęk	-0,126	-1,266	-0,135	-1,297
Klarowność	-0,135	-1,486	-0,203	-2,144*

LOC – zewnętrzne umiejscowienie kontroli; Aprobata – potrzeba aprobaty społecznej; Lęk – lęk jako cecha; R^2 – skorygowane R^2 modelu; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Aby sprawdzić, czy zewnętrzne umiejscowienie kontroli okaże się ponownie mediatorem związku lęku z fundamentalizmem religijnym, przeprowadziliśmy analizę mediacji metodą bootstrappingu (Preacher, Hayes, 2008). Wyniki analizy zawiera rysunek 2.

Rys. 2. Analiza mediacji z poziomem lęku jako predyktorem, zewnętrznym umiejscowieniem kontroli jako mediatorem i fundamentalizmem religijnym jako zmienną wyjaśnianą, przy kontrolowanym wpływie potrzeby aprobaty społecznej

Analiza mediacji wykazała, że zewnętrzne umiejscowienie kontroli jest istotnym mediatorem związku pomiędzy lękiem a fundamentalizmem (przedziały ufności nie przecinają zera). Należy jednak zaznaczyć, że tym razem obraz analizy jest bardziej skomplikowany niż w badaniu 2. Tutaj nie zanotowano istotnego bezpośredniego związku pomiędzy lękiem a fundamentalizmem, więc rodzi się pytanie, czy w ogóle można mówić o mediacji? Hayes (2009) argumentuje, że jest sens przeprowadzania analiz mediacji nawet wtedy, gdy związek między dwoma zmiennymi nie jest istotny statystycznie. Głównym argumentem jest fakt, że brak związku między dwoma zmiennymi może być powodowany wpływem innej zmiennej, której nie uwzględniliśmy, a która może maskować ewentualną relację pomiędzy predyktorem a zmienną wyjaśnianą. Ten maskujący wpływ trzeciej zmiennej można dopiero przeanalizować, stosując na przykład analizy supresji (Cichocka, Bilewicz, 2010). W takim wypadku część badaczy sugeruje, aby mówić nie o mediacji, ale o „efekcie pośrednim” (*indirect effect*) (Hayes, 2009). Niezależnie od nazewnictwa, jeśli analizy bootstrappingu okazały się istotne, a tak było w badaniu 3, to mamy powód sądzić, że umiejscowienie kontroli odpowiada przynajmniej za część związku pomiędzy lękiem a fundamentalizmem. Potwierdzone zostały więc wyniki z badania 2 na próbie adolescentów, choć w grupie osób dorosłych nie są one tak jednoznaczne.

V. PODSUMOWANIE WYNIKÓW I DYSKUSJA

Zewnętrzne umiejscowienie kontroli oraz aprobaty społeczna wiązały się z poziomem fundamentalizmu religijnego. Zewnętrzne umiejscowienie kontroli, oznaczające poszukiwanie wskazówek odnośnie do życia u autorytetów, wiarę, że decydujący wpływ na nasze życie mają ważne dla nas osoby, przypadek lub przeznaczenie, oraz wysoka potrzeba aprobaty są zmiennymi cechującymi nieodłączny od autorytaryzmu konformizm społeczny. Pośrednio potwierdzone zostały też wnioski z badań eksperymentalnych, które przeprowadził Kay i współpracownicy (2010). Można argumentować, iż poczucie, że ma się niewielki wpływ na otaczającą rzeczywistość, związane jest z próbami kompensacji braku osobistej kontroli poprzez przyjęcie autorytarnej postawy religijnej, gdzie nakazy ustalone przez Boga i autorytety muszą być bezwzględnie przestrzegane, a osoby łamiące narzucony porządek nie zasługują na szacunek. Co więcej, gdy w analizach regresji kontrolowano wpływ umiejscowienia kontroli i potrzeby aprobaty, lęk jako cecha nie był istotnym predyktorem wyników na skali fundamentalizmu religijnego, a umiejscowienie kontroli mediowało związek pomiędzy lękiem a fundamentalizmem religijnym. Nawet wtedy, gdy wyższy poziom lęku był związany z fundamentalizmem (w badaniu 2), to relacja ta zanikała, gdy uwzględniono wpływ umiejscowienia kontroli: osoby o podwyższonym poziomie lęku wybierały częściej postawy religijne oparte na szczegółowych i bezwzględnych nakazach i zakazach, ale wynikało to z ich większego zorientowania na zewnątrz w celu odnalezienia wskazówek, jak należy postępować.

Przy kontrolowanym wpływie umiejscowienia kontroli i potrzeby aprobaty społecznej nie potwierdzono teorii sugerujących prostoliniowy związek lęku i dogmatyzmu. Rokeach (1960) postulował, że to właśnie lęk i trudności w zrozumieniu otaczającej rzeczywistości są czynnikami skłaniającymi jednostki do usztywnienia światopoglądu i odcięcia się od nowych informacji, mogących wprowadzić niepożądane zmiany w schematach poznawczych odzwierciedlających naturę rzeczywistości. Jeśli jednak fundamentalistyczna forma wierzeń (połączenie dogmatyzmu ze specyficzną pojmowaną religijnością) jest skuteczną w redukowaniu lęku, to faktycznie można mówić o braku związku między lękiem a fundamentalizmem. Osoby, które „zamroziły” swój światopogląd i radykalizowały poglądy, mogły dzięki temu zredukować swój lęk i w chwili badania prezentować stopień lęku zbliżony do poziomu lęku osób o mniej fundamentalistycznych przekonaniach. Potwierdzeniem tego wyjaśnienia są badania nad związkiem lęku z dogmatyzmem (Guntern, 1978 – za: Grom, 2009). Wbrew

stanowisku Rokeacha, Guntern wykazał krzywoliniową zależność między lękiem a dogmatyzmem. Zarówno bardzo niski poziom sztywności poznawczej i dogmatyzmu, jak i wysoki dogmatyzm i brak skłonności do przyjmowania nowych informacji wiązały się z niskim poziomem lęku. Najbardziej lękliwe okazały się osoby o średnim poziomie dogmatyzmu i otwartości umysłowej. Z badań Gunterna wynika, że usztywnienie systemu przekonań i przyjęcie bardziej fundamentalistycznej, nie uznającej kompromisów i odrzucającej wątpliwości orientacji religijnej, może rzeczywiście być związane z redukcją lęku, co w ostateczności powinno wpływać także na polepszenie dobrostanu psychicznego. Próba sprawdzenia tego postulatu w naszych badaniach zakończyła się niepowodzeniem: również krzywoliniowe związki między lękiem a fundamentalizmem okazały się nieistotne. Należy jednak zaznaczyć, że badania były prowadzone na próbach osób prezentujących umiarkowany poziom fundamentalizmu, więc niepowodzenie w wykazaniu związku krzywoliniowego mogło wynikać z braku w badanej próbie wystarczającej liczby osób bardzo dogmatycznych.

Nie potwierdzono predyktywnej mocy umiejscowienia kontroli i lęku odnośnie do religijności poszukującej. Żadna z tych zmiennych w naszych badaniach nie okazała się istotnym predyktorem. Wykazano więc, że ani niepewność związana z lękiem, ani niski poziom osobistej kontroli nie sprzyjają rozwijaniu otwartej, wątpliwej postawy religijnej. Wydaje się, że uprawniona jest konkluzja, iż fundamentalizm, jako religijna manifestacja autorytaryzmu, może być łatwiejszy w opisie na wymiarach czysto psychologicznych niż religijność dojrzała, poszukująca. W świetle naszych badań słuszna jest refleksja Batsona i współpracowników (2008), że religijność poszukująca nie jest po prostu antyfundamentalizmem i nie można jej do tego sprowadzać. Jeśli byłaby prostym przeciwieństwem fundamentalizmu, to predyktory fundamentalizmu powinny też być istotnymi predyktorami religijności poszukującej, ale z przeciwnym znakiem (czyli np. wewnętrzne umiejscowienie kontroli i niska potrzeba aprobaty społecznej). Jednak w żadnej z przeprowadzonych analiz regresji prezentowany zbiór zmiennych nie wyjaśniał wariacji wyników na skali religijności poszukującej.

Jedynym istotnym psychologicznym predyktorem religijności poszukującej okazała się klarowność Ja. Wskazuje to na związek między brakiem stałego, sztywnego obrazu Ja a religijnością otwartą. Ten wynik pozwala spojrzeć pod innym kątem na wcześniejsze wyniki badań, w których wykazano, że religijność poszukująca może wiązać się z psychologicznym dyskomfortem, a jednocześnie z przejawianiem zachowań prospołecznych i większym zadowoleniem z życia religijnego. Możliwe, że osoby prezentujące wyższy poziom religijności poszu-

kującej mogą odczuwać podobne korzyści i ponosić podobne psychologiczne koszty, co osoby o niższej klarowności Ja. Otwartość na nowe duchowe doświadczenia, akceptacja wątpliwości i gotowość do zmiany i pogłębienia raz odnalezionych odpowiedzi na nurtujące pytania wiąże się zapewne z plastycznością opisu samego siebie i pewną niedookreślonością odpowiedzi na pytanie „Jaki/jaka jestem? Kim jestem?” Gotowość na przyjęcie zmian i ciągły samorozwój mogą mieć jednak swoją cenę, widoczną w ponoszonych kosztach psychicznych. Możliwe, że to one są odpowiedzialne za wcześniejsze wyniki badań wiążące religijność poszukującą z mniejszym religijnym i duchowym dobrostanem (*well-being*; por. Genia, 1996). Jednocześnie taka plastyczność i brak dogmatycznej struktury umysłowej ułatwia radzenie sobie w sytuacjach zagrażających dla pozytywnego obrazu własnej osoby i sprzyja bardziej konstruktywnemu podejściu do wyzwań stawianych przez otoczenie społeczne.

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W. (1988). *Osobowość i religia*. Warszawa: IW PAX.
- Allport, G. W., Ross, J., M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. E. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 2, 113-133.
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. (2004). A revised religious fundamentalism scale: The short and sweet of it. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14, 47-54.
- Batson, C. D. (1976). Religious as prosocial: Agent or double agent? *Journal of the Scientific Study of Religion*, 15, 29-45.
- Batson, C. D., Denton, D. M., Vollmecke, J. T. (2008). Quest religion, anti-fundamentalism, and limited versus universal compassion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47, 1, 135-145; doi:10.1111/j.1468-5906.2008.00397.x
- Batson, C. D., Eidelman, S. H., Higley, S. L., Russell, S. A. (2001). “And who is my neighbor?” II: Quest religion as a source of universal compassion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40, 39-50.
- Batson, C. D., Raynor-Prince, L. (1983). Religious orientation and complexity of thought about existential concerns. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 22, 38-50.
- Beeman, W. O. (2001). Fighting the good fight: Fundamentalism and religion revival. W: J. MacClancy (red.), *Anthropology for real world* (s. 129-144). Chicago: University of Chicago Press.
- Besta, T., Błażek, M. (2007). Polska adaptacja Skali Fundamentalizmu Religijnego autorstwa B. Altemeyera i B. Hunsbergera. *Przegląd Psychologiczny*, 50, 4, 347-365.
- Bianek, A. (2004). *Związek zagrożonego ego z agresją. Ciemna strona narcyzmu* (mps pracy magisterskiej, Uniwersytet Gdański 2004).
- Błażek, M. (2008). Zróżnicowanie w poziomie dekonstrukcji Ja osób o różnej klarowności samowiedzy w sytuacji wykluczenia społecznego. W: M. Płopa, M. Błażek (red.), *Współczes-*

- ny człowiek w świetle dylematów i wyzwań: perspektywa psychologiczna* (s. 57-68). Kraków: Impuls.
- Brzozowski, P. (2008). Autorytaryzm, uprzedzenia etniczne i religia: struktura zależności przyczynowych. *Przegląd Psychologiczny*, 51, 3, 295-315.
- Campbell, J. D. (1990). Self-esteem and clarity of the self-concept. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 3, 538-549; doi:10.1037/0022-3514.59.3.538
- Campbell, J. D., Chew, B., Scratchley, L. S. (1991). Cognitive and emotional reactions to daily events: The effects of self-esteem and self-complexity. *Journal of Personality*, 59, 473-505.
- Campbell, J. D., Trapnell, P. D., Heine, S. J., Katz, I. M., Lavalley, L. F., Lehman, D. R. (1996). Self-concept clarity: Measurement, personality correlates, and cultural boundaries. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 1, 141-156; doi:10.1037/0022-3514.70.1.141
- Cichočka, A., Bilewicz, M. (2010). Co się kryje w nieistotnych efektach statystycznych? Możliwości zastosowania analizy supresji w psychologii społecznej. *Psychologia Społeczna*, 5, 191-198.
- Donahue, M. J. (1985). Intrinsic and extrinsic religiousness: Review and meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 400-419.
- Drwal, R. L. (1995). *Adaptacja kwestionariuszy osobowości*. Warszawa: PWN.
- Durkheim, E. (1990). *Elementarne formy życia religijnego*. Warszawa: PWN.
- Genia, V. (1996). I, E, quest, and fundamentalis as predictors of psychological and spiritual well-being. *Journal of Scientific Study of Religion*, 35, 56-64.
- Grom, B. (2009). *Psychologia religii*. Kraków: WAM.
- Guntern, A. (1978). Angst und dogmatismus. *Archiv für Religionspsychologie*, 13, 239-251.
- Hartz, G. W., Everett, H. C. (1989). Fundamentalist religion and its effect on mental health. *Journal of Religion and Health*, 28, 207-217.
- Hayes, A. F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical mediation analysis in the new millennium. *Communication Monographs*, 76, 408-420.
- Hood, R., Spilka, B., Hunsberger, B., Gorsuch, R. L. (1996²). *The psychology of religion: An empirical approach*. New York: Guilford.
- Huber, S. (2003). *Zentralität und Inhalt. Ein neues multidimensionales Messmodell der Religiosität*. Opladen: Leske und Budrich.
- Hunsberger, B. (1996). Religious fundamentalism, right-wing authoritarianism, and hostility toward homosexuals in non-christian religious groups. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6, 39-49.
- Hunsberger, B., Lea, J., Pancer, S. M., Pratt, M., McKenzie, B. (1992). Making life complicated: Prompting the use of integratively complex thinking. *Journal of Personality*, 60, 1, 95-114.
- Hunsberger, B., Owusu, V., Duck, R. (1999). Religion and prejudice in Ghana and Canada: Religious fundamentalism, right-wing authoritarianism, and attitude toward homosexuals and women. *International Journal for the Psychology of Religion*, 9, 181-194.
- Iannaccone, L. R. (1994). Why strict churches are strong. *American Journal of Sociology*, 99, 1180-1211.
- Jakubowska, U., Oniszczenko, W. (2010). The role of personality, cognitive, environmental and genetic factors as predictors of religious fundamentalism: A twin study in a Polish sample. *Studia Psychologica*, 52, 3, 253-263.
- Juergensmeyer, M. (1996). The world-wide rise of religious nationalism. *Journal of International Affairs*, 50, 1-50.
- Juergensmeyer, M. (2003). *Terror in the mind of God. The global rise of religious violence*. Berkeley: University of California Press.
- Kay, A. C., Gaucher, D., McGregor, I., Nash, K. (2010). Religious belief as compensatory control. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 1, 37-48.

- Kay, A. C., Gaucher, D., Napier, J. L., Callan, M. J., Laurin, K. (2008). God and the government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 1, 18-35.
- Kirkpatrick, L. (1993). Fundamentalism, Christian orthodoxy, and intrinsic religious orientation as predictors of discriminatory attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32, 256-268.
- Kirkpatrick, L. A., Hood, R. W. (1990). Intrinsic-Extrinsic religious orientation: The boon or bane of contemporary psychology of religion? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 442-462.
- Kirkpatrick, L. A., Hood, R. W., Jr., Hartz, G. (1991). Fundamentalist religion conceptualized in terms of Rokeach's theory of the open and closed mind: A theoretical model and its implications for mental health. W: M. Lynn, D. Moberg (red.), *Research in the Social Scientific Study of Religion* (vol. 3, s. 157-170). Greenwich, CT: JAI Press.
- Kuczkowski, S. (1993). *Psychologia religii*. Kraków: WAM.
- Lawrence, B. B. (1989). *The fundamentalist revolt against modern age*. San Francisco: Harper and Row Publishers.
- Laythe, B., Finkeld, G., Bringle, R. G., Kirkpatrick, L. A. (2002). Religious fundamentalism as a predictor of prejudice: A two-component model. *Journal for Scientific Study of Religion*, 41, 623-635.
- Malinowski, B. (1935). *The foundations of faith and morals: An anthropological analysis of primitive beliefs and conduct with special reference to the fundamental problem of religion and ethics*. London: Oxford University Press.
- Marty, M. E., Appleby, R. S. (red.) (1991). *Fundamentalisms observed. The fundamentalism project* (vol. 1). Chicago: University of Chicago Press.
- Marty, M. E., Appleby, R. S. (1992). *The glory and the power*. Boston: Beacon Press.
- Marty, M. E., Appleby, R. S. (red.) (1995). *Fundamentalisms comprehended. The Fundamentalism Project* (vol. 5). Chicago: University of Chicago Press.
- McCullough, M. E., Willoughby, B. L. B. (2009). Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations and implications. *Psychological Bulletin*, 135, 69-93.
- McFarland, S. G. (1989). Religious orientations and the targets of discrimination. *Journal for Scientific Study of Religion*, 28, 324-336.
- McGregor, I., Nash, K., Prentice, M. (2010). Reactive approach motivation (RAM) for religion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99, 1, 148-161, doi:10.1037/a0019702.
- Opara, S. (1975). *Zarys teorii indywidualnej religijności*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Pargament, K. I. (2002). The bitter and the sweet: An evaluation of the costs and benefits of religiousness. *Psychological Inquiry*, 13, 168-173.
- Preacher, K. J., Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40, 3, 879-891.
- Riesebrodt, M. (2000). Fundamentalism and the resurgence of religion. *NUMEN: International Review For The History of Religions*, 47, 266-287.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. Oxford: Basic Books.
- Rotter, J. B. (1954). *Social learning and clinical psychology*. New York: Prentice-Hall.
- Rydz, E., Jakimiak, M. (2007). Wielowymiarowy model religijności S. Hubera i poznawczo-rozwojowy model religijności C. Walesy. *Psychologia Rozwojowa*, 12, 19-28.
- Schwartz, J. P., Lindley, L. D. (2005). Religious fundamentalism and attachment: Prediction of homophobia. *International Journal for the Psychology of Religion*, 15, 145-157.
- Socha, P. (1999). Ways religious orientations work: A polish replication of measurement of religious orientation. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 9, 209-228.

- Sosnowski, T. W., Wrześniewski, K. (1983). Polska adaptacja inwentarza STAI do badania stanu i cechy lęku. *Przegląd Psychologiczny*, 26, 2, 393-412.
- Stump, R. W. (2000). *Boundaries of faith*. Lanham: Rowman i Littlefield Publishers.
- Zarzycka, B. (2007). Skala Centralności Religijności Stefana Hubera. *Roczniki Psychologiczne*, 10, 1, 133-157.

QUEST RELIGION AND RELIGIOUS FUNDAMENTALISM:
TWO DIMENSIONS OF RELIGIOUS ORIENTATIONS
IN EMPIRICAL STUDIES

S u m m a r y

Three empirical studies were conducted ($N = 64, 170, 166$) to test the relationship between religious fundamentalism, quest religion, locus of control, social desirability, trait anxiety and self-concept clarity. As in previous studies, religious fundamentalism was found to be negatively related to quest religion. External locus of control was a significant predictor of religious fundamentalism, but not of quest religion, and mediated the relationship between trait anxiety and religious fundamentalism. In Study 3, self-concept clarity was found to be related to quest religion but not to religious fundamentalism. Consequences of these findings for empirical research on religiousness are discussed.

Key words: religiousness, religious fundamentalism, anxiety, locus of control.